

Marko A. Janković

*Odeljenje za arheologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
marko.jankovic@f.bg.ac.rs*

Koncept romanizacije Teodora Momzena i njegova uloga u konstituisanju rimskih arheologija Zapadnog Balkana*

Apstrakt: Tradicionalni koncept romanizacije umnogome je uticao na formiranje metodologije istraživanja rimskih spomenika u Evropi. Za formiranje osnovnih načela koncepta zaslužan je nemački istoričar i epigrafičar Teodor Momzen koji u svojoj knjizi *Istorija Rima* po prvi put definiše odnose između rimske "civilizacije" i lokalnih zajednica. Momzen pretpostavlja proces u kojem prilikom sudara različitih, kulturno politički i ekonomski asimetričnih zajednica neminovno dolazi do asimilovanja one strane koja je inferiorna u svakom smislu, a to su po pravilu lokalne zajednice. Kroz usvajanje jezika, pisma, običaja i materijalne kulture, lokalne zajednice postaju više rimske, odnosno romanizuju se.

Ovakva postavka paradigme iz osnova je izmenila način na koji su se do tada istraživači bavili rimskom prošlošću. Sve do Momzena i njegovih akademskih naslednika, rimska materijalna kultura sagledavana je kroz njenu umetničku vrednost ili kroz značaj za rekonstrukciju važnih istorijskih događaja. Uvođenjem koncepta romanizacije, istraživači su po prvi put mogli da materijalnu kulturu posmatraju u kontekstima svakodnevnih društvenih događaja. Iako prilično rudimentaran i ograničen, ovakav koncept je obeležio istraživanja rimske arheologije kroz čitav 20. vek.

U vreme kada se Momzenove ideje prihvataju i razrađuju u Zapadnoj Evropi, na Balkanu se formiraju arheološke discipline, školuju se prvi arheolozi i započinju prva moderna arheološka istraživanja. Ovaj rad se bavi ispitivanjem uticaja koje su te ideje mogle imati na formiranje rimske arheologije u Hrvatskoj i Srbiji, koje se u tom trenutku nalaze u prilično različitim političkim kontekstima.

Ključne reči: rimska arheologija, romanizacija, Teodor Momzen, Hrvatska, Srbija, istorija discipline

Romanizacija predstavlja jedan od najuvreženijih koncepata u rimskoj arheologiji. Dok se u nekim akademskim sredinama on napušta i menja novim i dru-

* Članak je rezultat rada na projektu *Arheološka kultura i identitet na Zapadnom Balkanu*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, pod brojem 177008.

gačijim rešenjima, u drugima se tek preispituje (Webster 2001, Hingley 2005, Mihajlović 2011; 2012, Mattingly 2011). On podrazumeva postojanje dvaju entiteta međusobno nejednakih u političkom, ekonomskom, kulturnom ili tehnološkom smislu – Rimljane kao superiorne i lokalne zajednice (varvare), sa kojima dolaze u kontakt putem osvajanja njihovih teritorija, kao inferiorne. Kroz međusobni kontakt, inferiorne zajednice preuzimaju sve više aspekata rimske kulture (jezik i pismo, običaje, materijalnu kulturu...) postajući na taj način i sami Rimljanima, ili bar bliski njima. Na taj način, lokalne populacije posmatraju se kao romanizovano stanovništvo, a njihove kulturne specifičnosti se tumače najčešće kroz "stepen romanizacije", gde su neke zajednice više a neke manje romanizovane. Tako postavljen, koncept obuhvata kompletan predmet istraživanja arheologije Rima, pa se i istraživačka pitanja postavljaju u skladu sa formiranim stavom o karakteru odnosa sučeljenih strana. Materijalna kultura označena kao rimska tumači se u terminima romanizacije, bez obzira na kontekst u kojem je otkrivena, a obim i količina materijala se koriste za odmeravanja stepena koji su zajednice postigle u procesu romanizacije (Hingley 2006, 16).

Pored toga što je ovakav koncept pre svega zasnovan na zdravorazumskoj logici i bez jasno definisanih metodoloških i teorijskih polazišta, nepotrebno je reći da ne daje ni malo mesta "inferiornoj" strani u procesu kontakta sa Rimom. Negira se bilo kakva mogućnost lokalnog uticaja na proces, a potpuno se ignorišu geografske, socijalne, političke, ekonomske, religijske ili bilo koje druge eventualne specifičnosti lokalnih zajednica. Koncept romanizacije je sveobuhvatan te pretpostavlja da je rezultat procesa uvek i svuda isti, bez obzira da li se radi o Galiji ili Siriji. Kritika upućena ovakvom stanovištu, upravo se većim delom odnosi na jednostranost interakcije, i insistira se na ulogama drugih, odnosno svih učesnika u kontaktu, pri čemu se stvaraju različite, kulturno specifične situacije u različitim delovima rimskog sveta (Webster 2001, 105). Ipak, pored svih manjkavosti teorije romanizacije, nemoguće je poreći uticaj koji je ostvarila na istraživače tokom prethodnog veka, kao i na rezultate istraživanja arheologije Rima.

U rimskim arheologijama Zapadnog Balkana koncept je sve do nedavno bio potpuno nepromenjen i neupitan, sve do poslednjih deset godina kada su publikovani radovi koji se oslanjaju na drugačije teorijsko-metodološke principe postkolonijalne perspektive i koji iz temelja preispituju naučne rezultate koji su dugo vremena posmatrani i kao objektivne naučne istine (Mihajlović 2012, Džino 2011, Džino i Kunić Domić 2012). Dekonstrukcija ideje zahteva vraćanje unazad sve do samih početaka njenog uvođenja u arheološke interpretacije kako bi se razumeo kontekst u kome nastaje, kao i način na koji je ta ideja prihvaćena i implementirana u metodologiju istraživanja rimskih arheologija Balkana. O nedostatku objašnjenja i promišljanja koncepta romanizacije u arheologiji već je pisano (Mihajlović 2011; 2012), te će težište ovog rada biti upravo na početku i kontekstu u kojem se romanizacija

kao koncept prihvata (ili ne?) i primenjuje u radu istraživača koji su se bavili arheologijom Rima na Zapadnom Balkanu. S druge strane biće interesantno razmotriti na koji način se utemeljitelj koncepta, Teodor Momzen, prihvata u drugim akademskim zajednicama. Pored toga što je svoju karijeru zasnovao na razmatranjima iz istorije Rima, Momzen je tokom velikog dela svog života bio i aktivni političar, čije su ideje, govori i postupci takođe prenošeni sa velikom pažnjom na Balkan. Rad će se pored prenosa i prihvatanja ideja, baviti i uticajem političkih stavova na njihovo prihvatanje – kako onog ko je ideje zamislio, tako i onih koji ih prihvataju. U tom smislu, poseban fokus ovog rada biće na kontaktima srpskih i hrvatskih istraživača sa Momzenovim likom i delom, kao i društveno-političkim kontekstima u kojima su se kontakti odvijali.

Teodor Momzen i koncept romanizacije

Teodor Momzen (Theodor Mommsen) je svakako jedan od najvažnijih rimskih historiografa 19. veka, čija se obimna i važna dela citiraju do današnjih dana u radovima istraživača koji se bave istorijom, arheologijom, epigrafikom ili pravnim sistemom Rima. Njegov uticaj na današnje stanje disciplina koje se bave rimskom prošlošću ostvaren je pre svega kroz pokretanje velikih projekata u drugoj polovini 19. veka poput osnivanja *CIL*-a (*Corpus Inscriptionum Latinarum*) i *Römisch-Germanische Limeskommission*, pokretanjem velikog broja časopisa, ali i publikovanjem petotomnog dela koje se bavi rimskom istorijom – *Römische Geschichte* (1854-1885), a za koje je Momzen dobio Nobelovu nagradu za književnost 1902. godine (Freeman 1997, 29-30). Prva tri toma, podeljena u pet knjiga, bave se rimskom Republikom, ujedinjenjem Apeninskog poluostrva pod vođstvom Rima i rimskim osvajanjima do vremena Julija Cezara, i napisane su u kratkom vremenskom periodu od 1854. do 1856. godine, dok je peti tom (osma knjiga) koji se bavi rimskim upravljanjem provincijama bio napisan bezmalo trideset godina kasnije (1885). Zapravo, iako zamišljeno kao petotomno delo, Momzenov četvrti tom (knjige 6 i 7) koji bi se bavio carskim periodom istorije Rima nikada nije napisan (Freeman 1997, 30). Sam Momzen je nekoliko puta javno obećavao pisanje četvrtog toma, štampao je pamflete sa izvodima iz knjige, a iz prepiske sa prijateljima dalo se naslutiti da Momzen radi na tome (Demandt & Demandt 1999, 2). Ipak, tek će vek i po kasnije (1999) biti publikovana knjiga koja je trebalo da popuni hronološku prazninu Momzenovog kapitalnog dela. Naime, nemački istoričari Aleksander (Alexander) i Barbara Demant (Demandt), otkrili su beležnice dvojice Momzenovih studenata, Sebastijana i Paula Hensela (Hensel) iz 1882-1886. godine u kojima su brižljivo zapisana njegova predavanja o rimskim carevima. Uz kritički osvrt na kontekst u kojem je nastala, publikova-

li su knjigu kako bi pružili uvid u neka od Momzenovih razmišljanja na temu rimskog Carstva (Demandt & Demandt 1999). Momzenova *Istorija Rima* uživala je ogromnu popularnost u Evropi u vreme kada je napisana. Tome svedoče brojni prevodi i ponovljena izdanja tokom druge polovine 19. veka. Prepiske između Momzenovih savremenika poput filozofa Vilhelma Diltheya (Wilhelm Dilthey) i tadašnjeg vojvode od Jorka ili književnika Teodora Štorma (Theodor Storm) i Gotfrida Kelera (Gottfried Keller) svedoče o nestrpljivom iščekivanju Momzenovog četvrtog toma, za koji se u to vreme verovalo da će svakog trenutka izaći iz štampe (Demandt & Demandt 1999, 2). O razlozima zbog kojih četvrti tom nikada nije napisan, publikovano je više rasprava. Jedna od najutemeljenijih tiče se pre svega Momzenovih političkih ubeđenja. Istovremeno, objašnjenje donosi na svetlo i razloge zašto su njegove knjige i ideje bile tako popularne i široko prihvaćene. Naime, reč je o tezi koja se zasniva na sličnostima teme kojom se bave prva tri toma *Istorije Rima* i političkim okolnostima u kojima su knjige napisane. Nekoliko godina neposredno pre izlaska prve knjige, Teodor Momzen je kao novinski dopisnik *Schleswig-Holsteinische Zeitung* učestvovao u događanjima prolećne revolucije 1848. Revolucionar i liberal, sanjao je o ujedinjenju nemačkog naroda u jednu državu, sve dok realnost nije počela poprimati drugačiji oblik koji mu se nije sviđeo. Dok je većina njegovih kolega i saboraca iz 1848. godine u kancelaru Bismarku videla vođu kakav je nemačkom narodu potreban, Momzen je u njemu video autokratu čije se političko delovanje direktno kosi sa načelima slobode i jednakosti kojima se revolucija ponosila (Borovčak i Šimetin Šegvić 2007, 126). Vrlo brzo je ušao u politički sukob sa Bismarkom, te je zatim i otpušten sa univerziteta u Lajpcigu. Konačan raskid sa političkim životom Momzen čini 1882. godine nakon direktnog sukoba sa kancelarom po pitanju njegove spoljne politike (Haverfield 1904, 82). Nemačka će se okrenuti svojim kolonijalnim pretenzijama, da bi nakon "Kongo konferencije" 1884-85. godine i zvanično bila priznata kao međunarodna kolonijalna sila (up. Baumgart 1987, Koponen 1993). Iste godine će izaći i poslednji, peti tom *Istorije Rima*, umesto dugo najavljivanog četvrtog. Politička situacija u kojoj se našao Momzen u trenutku transformacije nemačke države, od njenog ujedinjenja do postajanja kolonijalne sile, podsećao je na političke okolnosti tokom perioda kasne Republike i nastanka Carstva. Zbog prepoznavanja sličnosti između dva vremenski i prostorno jako udaljena konteksta, i zbog svojih političkih ubeđenja, Momzen se pre svega okrenuo periodu Republike, gde je u periodu ujedinjenja Italije pod Rimom, prepoznavao situaciju ujedinjenja Nemačke u svoje vreme, dok je period vladavine Carstva jednostavno izostavio (Freeman 1997, 30). Ovakav stav prepoznaje se i u nekim ličnim prepiskama, koje je Momzen razmenjivao sa kolegama i savremenikima (Demandt & Demandt 1999, 5).

Značaj knjige povećan je i velikim priznanjem – Nobelovom nagradom za književnost, koju je Momzen ponosno primio kao prvi Nemačkin i prvi istoričar

1902. godine (Borovčak i Šimetin Šegvić 2007, 128). Zbog svoje ogromne popularnosti ali i Momzenovog autoriteta u akademskoj zajednici, njegove ideje su naširoko prihvatane i razvijane među istraživačima rimske prošlosti, naročito tokom prve polovine 20. veka. Pored romansiranog i osavremenjenog stila pripovedanja istorije, Momzenova *Istorija Rima* važna je zbog utemeljenja koncepta romanizacije. Iako ne elaborira sam termin, što će po prvi put uraditi britanski arheolog i njegov sledbenik Frensis Haverfild (Francis Haverfield, 1905), on postavlja teorijski okvir za razumevanje rimskog imperijalizma u provincijskim kontekstima, baveći se nužno i karakterom promena nastalim u interakciji rimske imperijalne vlasti i vojske sa lokalnim zajednicama:

"Izvođenje grčko-rimskog **civilizirajućeg procesa** u formi usavršavanja gradskog društva, i postepeno uvlačenje **varvara**, ili u bilo kom smislu **stranih elemenata** u ovaj **krug**, gde zadaci po svojoj prirodi, zahtevaju **vekovе stabilnih aktivnosti i mirnog samorazvoja**; čini suštinu veličanstvenosti ovih vekova u kojima je posao, jednom planiran i započet, uspeo da kroz duge vremenske periode i **pobedu mira** kopnom i morem, **napreduje**" (Mommsen 1968, 86; preveo i naglasio M. A. J.)

Posebno važna ideja koju Momzen razvija u svojim knjigama tiče se tzv. defanzivnog imperijalizma koji se odnosi na seriju događaja tokom Republike u kojima su Rimljani bili "pozivani ili primorani" da se uključe u borbe drugih i neretko profitiraju iz toga. Ovako postavljen kontekst rimskih osvajanja utiče i na sliku o civilizatorskoj misiji Rima među "varvarskim" narodima, koja će naročito biti naglašavana u britanskim arheološkim i istorijskim raspravama tog vremena (Freeman 1997, 30).

Još jedan važan impuls u razvoju rimske arheologije, Momzen je pružio svojim projektom prikupljanja, prevođenja i publikovanja rimskih natpisa (*CIL*), stavljajući na taj način akcent na epigrafiku kao važan instrument za proučavanja odnosa Rima i provincijskog stanovništva. Na taj način, uvode se analize tekstova koji sadrže vlastita imena, toponime i pravne formule, za proučavanje ne samo načina funkcionisanja provincijskog društva već i stepena romanizacije kroz rasprave o pravnom statusu stanovnika (sa ili bez rimskog građanskog prava). Uvođenjem ideje o defanzivnom imperijalizmu i njegovim civilizatorskim posledicama, objašnjavajući situaciju kao jednosmeran proces u kojem osvojena strana, iako inferiorna na kraju profitira u kulturnom, političkom ili ekonomskom smislu, stvorena je baza za razvoj koncepta romanizacije kao osnovnog metodološko-teorijskog okvira rimske arheologije i istorije, koje bi se pre svega oslanjale na arheološke dokaze, ali i rezultate klasične filologije, numizmatike i epigrafike.

Teodor Momzen u Dalmaciji

Tokom rada na svojim projektima koji su se ticali provincija, Momzen je vredno prikupljao podatke o rimskim epigrafskim spomenicima, te je jednom prilikom boravio i u Dalmaciji, koja je u to vreme posmatrana kao mesto koje će napuniti zbirke Carskog muzeja u Beču. Tokom prve polovine 19. veka, kao odgovor na francuske zbirke nastale tokom Napoleonovih osvajanja, vlada u Beču otvara niz institucija sa zadatkom osnivanja jednako vrednih i velikih kolekcija. Između ostalog, velika nada je polagana u primorski deo Dalmacije gde se nalazila i Salona koju su nazivali *der Österreichisches Pompei* (Jeličić Radonić i Pereža 2010, 172). Godine 1862. godine Momzen boravi u Dalmaciji u okviru svog studijskog putovanja za potrebe popunjavanja *CIL*-a, otkada, najverovatnije i potiče saradnja sa hrvatskim arheolozima i muzealcima poput Mihovila Glavinića i don Frane Bulića koja će trajati sve do njegove smrti 1903. godine (Zaninović 1994, 17, Duplančić 2008, 12). Njegovo prisustvo u Dalmaciji, kao i njegov rad, izazivao je oprečne reakcije nastale na osnovu pre svega političkih i verskih razlika. U vreme nakon 1848. godine Dalmacija se nalazi u specifičnom političkom položaju gde se bore političke opcije tzv. "talijanaša" koji su zagovarali autonomiju Dalmacije, a nakon njihovog političkog poraza i pripajanje Italiji, i narodnjaka koji su insistirali na jedinstvu Dalmacije sa ostatkom hrvatske teritorije. Naravno, politička situacija je bila daleko složenija, pogotovu ako uzmemo u obzir da je čitava Hrvatska, pa i Dalmacija bila u sastavu Austrije, odnosno Austrougarske (i u kratkom periodu Francuske) tokom čitavog 19. veka (Duplančić 2008).

U takvom političkom kontekstu, 1877. godine se u novinskom članku pojavila objava o pokretanju novog stručnog časopisa – *Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata*. Urednici časopisa Mihovil Glavinić i Josip Alačević, posvetili su prvi broj šezdesetom rođendanu Teodora Momzena stavivši se na taj način pod njegovo stručno pokroviteljstvo (Duplančić 2007, 7). Reakcije na članak koje su osuđivale takav postupak zbog političkih stavova i verskih pogleda (Momzenov otac bio je protestantski sveštenik) nizale su se u lokalnim dalmatinskim novinama (Duplančić 2008, 16-17). Ipak, sve do smrti, Momzen je ostao vredan saradnik časopisa koji i danas nakon više od 135 godina izlazi i predstavlja jedan od najpoznatijih stručnih časopisa na Balkanu. Najplodniju saradnju sa časopisom, Momzen je ostvario tokom uredništva don Frane Bulića. Izvestan broj pisama i rasprava razmenjenih sa Bulićem sačuvan je u njegovoj ličnoj arhivi koja sa i danas čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, a deo važan za razumevanje nekih spomenika je publikovan u brojevima *Bulletina*. Na istom mestu, objavljeni su i prikazi Momzenovih dela, često preuzeti iz drugih časopisa, poput prikaza drugog toma *Istorijske Rima* koju je potpisao Adolf Holm preuzetog iz časopisa *Rivista storica italiana* (Duplančić 2008, 17).

Ipak, odnos hrvatskih istraživača sa Momzenom bio je zamagljen njegovim političkim stavovima. Čuveni govor u kojem pominje "batine za slovenske lobanje" bio je vrlo brzo prenesen i publikovan u svim lokalnim dalmatinskim medijima tog vremena (Duplančić 2008, 21). Naime, kao član pruskog, a kasnije i nemačkog parlamenta, Momzen je više puta govorio o spoljnoj politici, ocenjujući u lošem svetlu nemačke susede, pre svega Francuze. Više puta se u svojim govorima doticao i slovenskih naroda o kojima je pričao pogrdno, što je izazivalo otvorene polemike u Dalmaciji (Duplančić 2008, 22). Iako počasni član Hrvatskog arheološkog društva od 1882. godine nikada nije primljen u Jugoslovensku akademiju znanosti i umjetnosti. O podeljenom mišljenju struke i javnosti možda najbolje svedoči pismo Josipa Brunšmida Franji Buliću u odgovor na pitanje o učestvovanju u podizanju spomenika Teodoru Momzenu, nakon njegove smrti 1903. godine:

"Nisam dobio poziva, da doprinesem za Mommsenov spomenik, a ako se budu na mene obratili, ja ću se učiniti nevješt, kao da nisam poziva primio. To je najbolji način, kako da se čovjek izvuče iz neprilike, jer u jednu ruku priznao bi mu rado neizmjerne zasluge na polju mojih struka, a u drugu opet ne smiješ i ne možeš da dižeš (ili pomažeš dizati) spomenik čovjeku, koji se je u više prilika istaknuo kao očiti neprijatelj svega onoga, što je slavensko. Ja dakle tu ne mogu doprinositi, a bogme ne možeš ni Ti, a odgovoriti najbolje ne treba ništa, osim da Te baš tkogod usmeno upita, što mislim, da valjda neće" (cit. po Duplančić 2008, 23).

Ovakav stav Josipa Brunšmida, kao i činjenica da je Frano Bulić poslušao njegov savet svedoči o kontroverznom statusu koju je slavni istoričar uživao u Hrvatskoj. *Bulletino*, čiji je vredni saradnik bio do kraja života, nikad nije obeležio njegovu smrt, a kratak nekrolog objavljen je samo u *Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva* (Hoffiller 1904).

Srpska arheologija i Teodor Momzen

Za razliku od Dalmacije, gde je Momzen bio u centru zbivanja, u tadašnjoj Srbiji je situacija bila nešto drugačija. Izuzev putovanja Janka Šafarika 1865. godine (Љубомировић 2011, 242), arheologija u Srbiji se institucionalizuje tek sa dolaskom Mihajla Valtrovića na mesto čuvara Narodnog muzeja i profesora arheologije na Velikoj školi u Beogradu 1881. godine (Величковић 1975, Милинковић 1984, 14, Милосављевић 2013, 215). Među prvim arheolozima koji su se bavili rimskom arheologijom, pored M. Valtrovića, svakako je važno pomenuti njegovog naslednika na katedri i u muzeju Miloja Vasića, kao i Nikolu Vulića. Valtrović, koji je veliku energiju uložio u stvaranje prvih arheoloških institucija u Srbiji, poput *Srpskog arheološkog društva* i njegovog časopisa *Starinar*, bavio se arheološkim iskopavanjima i beleženjem

starina na području Srbije, između ostalog i rimskih, poput Viminacijuma kod današnjeg Kostolca. U vreme Miloja Vasića, koji je Valtrovića na mestu profesora arheologije zamenio 1899. godine otvoren je i Seminar za klasičnu arheologiju i istoriju umetnosti 1906. godine. Ipak, u okvirima klasične arheologije, Vasić se najviše bavio grčkom praistorijom i klasičnim periodom (Srejović 2001, 215). Za razliku od obojice prethodnih istraživača, Nikola Vulić je najviše vremena proveo proučavajući rimske epigrafske spomenike. Objavio je više od 550 radova, od kojih se većina bavila upravo epigrafskim materijalom (Љубомировић 2013, 227). Već od 1899. godine, Nikola Vulić obilazi teritoriju Srbije i Makedonije beležeći veliki broj spomenika. Isprva, Vulić započinje ovaj projekat zajedno sa Antonom Premerštajnom (Anton von Premerstein), profesorom univerziteta u Beču, da bi kasnije nastavio sam. Projekat je imao za cilj popunjavanje praznina iz Momzenovog *CIL*-a natpisima koji su do tada bili nepoznati ili nepublikovani (Љубомировић 2011, 236).

Pre Vulića i Premerštajna, na ovom poslu radio je i Alfred Domaševski (Domaszewski), koji je 1886. obilazio Srbiju prikupljajući natpise Gornje Meze za potrebe dopuna trećeg toma *CIL*-a (Domaszewski 1890), koji je priredio sa Momzenom i Hiršfeldom (Otto von Hirschfeld). Sam Domaševski je tokom svoje karijere tesno sarađivao sa Momzenom, a zajedno su sa Joakimom Markartom (Joachim Marquardt) izdali sedam tomova *Handbuch der römischen alterthümer* između 1871. i 1888. godine. Spomenici koje su Premerštajn i Vulić prikupili prate formu koja je zadata u *CIL*-u, kako bi se što lakše uklopili u postojeću epigrafsku bazu (Ферјанчић 2013, 388). Ipak, iako se Vulić kretao u nemačkim akademskim krugovima i pisao o svojim poznavstvima sa nemačkim kolegama, između ostalog i sa Vilamovicem (Ulrich Wilamowitz), koji je bio u bliskoj rodbinskoj vezi sa Momzenom, danas nažalost nemamo podatke o stavu N. Vulića prema opusu nemačkog istoričara. Ono o čemu možemo suditi na osnovu brojnih referenci u Vulićevim tekstovima je da je bio upoznat sa većinom Momzenovih dela i da ih je uredno citirao kao opšta mesta, bez ulaženja u raspravu o autorovim stavovima i idejama (фон Премерштајн и Вулић 1900). Sličan koncept nalazimo i kod drugih istraživača, kako tog perioda, tako i danas.

O kontaktu srpskih istraživača sa Momzenom i njegovom uticaju na stanje u akademskoj zajednici ne znamo skoro ništa, sem da je 1886. godine prvi put izabran za počasnog člana Srpskog učenog društva, odnosno da je 1892. postao član Srpske kraljevske akademije (Никић *u op.* 2007, 206). Nakon njegove smrti u srpskim časopisima je za razliku od hrvatskih publikovano više anonimnih nekrologa, dok je jedan od njih, u *Godišnjaku Srpske kraljevske akademije* potpisao Čedomilj Mijatović (Мijatовић 1904). I dok su u *Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva* njegovi politički stavovi izostavljeni, u anonimnom nekrologu objavljenom u *Letopisu Matice Srpske* autor završava tekst sledećim rečima:

"Veliki istoričar učestvovao je živo i u politici, no u poslednje vreme izazvao je kod Slovena veliku srdžbu svojom potpuno neopravdanom pristrasnošću i mržnjom prema Slovenima" (АНОН. 1903a, 109).

U sličnom tonu, završava se i nekrolog u *Srpskom književnom glasniku*, gde se Momzen nakon velikih pohvala kritikuje zbog političkih stavova protiv Slovena, ali se istovremeno opravdava i kontekstom u kojem živi:

"U jednoj samo stvari ostao je na onom stanovništvu na kome je stajalo nemačko društvo u doba njegove mladosti: bio je uveren, i dokazivao je, da su slovenski narodi nesposobni za kulturu" (АНОН. 1903b, 480).

Koncept romanizacije u rimskoj arheologiji Balkana

U prethodnim odeljcima smo videli da je Teodor Momzen itekako bio značajan na Balkanu u vreme formiranja prvih arheoloških institucija i pokretanja prvih istraživanja rimske prošlosti. Ipak, jako malo toga smo saznali o tome kako je koncept romanizacije uveden u metodološko-teorijske okvire istraživanja Rima i kako je postao neraskidiv deo interpretacija prošlosti. Iako se danas njegovo delo *Istorija Rima* posmatra kao najvažnije, upravo zbog svog uticaja na generacije kasnijih istraživača, na Balkanu je akcenat stavljen na jedno drugo Momzenovo delo – *CIL*. Dok je *Istorija Rima* posmatrana kao delo gde je:

"sa neobičnom umetničkom sposobnošću, udruženom sa osobitim poznavanjem gradiva i oštrom kritikom, prikazan život rimskog sveta, kao i težnje pojedinih partija tako plastično i živo, da nam se čini da smo sami živeli u tome davnom dobu" (АНОН. 1903a, 108-9).

CIL je posmatran kao poslednji "naučni pogled i tekovina" (АНОН. 1903b, 480). Rad na sistematizaciji ogromne građe epigrafskih rimskih spomenika shvaćen je kao vrlo važan i presudan za stvaranje "baze podataka" koju bi istraživači mogli koristiti u svom radu. Rad na analizi i publikovanju epigrafskih spomenika je upravo momenat koji veže Franu Bulića ili Nikolu Vulića sa Teodorom Momzenom. Međutim, nijedan od dvojice istraživača koji su se koristili Momzenovim radovima, nikad nisu jasno eksplicirali stoje stavove o karakteru promena prilikom rimskog osvajanja Balkana, te je njihov izbor *CIL*-a kao osnove istraživanja važan za razumevanje njihovih stavova prema problemu istraživanja. Generacije koje su tek stvarale metodološke okvire mlade discipline, smatrali su taj posao daleko važnijim od uživanja u književnim finesama *Istorije Rima*, koja je ostala opšte mesto, citirano više kao aktuelnost nego potreba.

Ukoliko budemo tražili objašnjenje romanizacije u hrvatskoj ili srpskoj (pa i u jugoslovenskoj 1921-1991.) stručnoj literaturi, primetno je da ne postoji eksplicitan stav po tom pitanju sve do nakon Drugog svetskog rata. Kritičkim sagledavanjem tekstova koji se bave rimskom prošlošću, jasno je da se radi o istom konceptu o kojem pišu Momzen i Haverfild krajem 19. veka, ali je nedostatak jasnog i definisanog metodološkog okvira primetan u dugom periodu istorije discipline. Tek će šezdesetih godina 20. veka, Duje Rendić-Miočević naći za potrebno da objasni pojam i proces koji on podrazumeva:

"Kada je riječ o romanizaciji, koja u ušima mnogih zvuči kao gubitak svih jezičkih atributa jednoga naroda, potrebno je prije svijega pokušati definirati taj pojam, da bi se, konkretno, mogao odrediti intenzitet i stupanj odstupanja od autohtonih formi života i kulturnih tradicija, a istodobno i prilagođavanje novonastaloj situaciji prihvaćanjem novih oblika i vidova kulturnog života, koji su značili uključivanje u kozmopolitski svijet antike" (Rendić – Miočević 1967, 140).

Čak i tada, koncept je definisan zbog toga što odstupa od tradicionalne, uvrežene ideje, odnosno predstavlja jednu od njegovih varijanti. Baveći se pre svega onomastikom i topografijom Ilira, Rendić-Miočević, postavlja pitanje etničkog i kulturnog kontinuiteta (Rendić-Miočević 1956; 1967; 1971; 1981). Iako na dobrom tragu da prepozna specifičnost i osobenost kulture nastale u sudaru Rimljana sa lokalnim populacijama, on ipak pretpostavlja očuvanje pre-rimskih crta kulture sakrivene u nekim formalnim i zvaničnim institucijama, poput natpisa, sepulkralnih spomenika ili zvaničnih titula i funkcija. Nedostatak njegovih ideja se ne ogleda toliko u razumevanju rezultata procesa koliko u pretpostavci da u njemu učestvuju dve monolitne strane koje osvajaju međusobni ograničeni prostor – Rimljani, okupatori koji uništavaju lokalnu duhovnu, jezičku i materijalnu kulturu kako bi nivelisali Carstvo i slomili otpor, i Iliri koji su u vekovnoj samoodbrani pokušavali da sačuvaju svoj nacionalni identitet.

Teodor Momzen u 21. veku – nasleđe i teret

Teodor Momzen predstavlja važnu figuru za razvoj rimske arheologije na Balkanu, iako se njegovo prisustvo drugačije doživljava u srpskoj i hrvatskoj arheološkoj zajednici krajem 19. i početkom 20. veka. Različiti stavovi koji se kreću od potpunog odbacivanja, preko kritike do pravdanja njegovih reči i postupaka, mogu se objasniti i drugačijim političkim kontekstima u kojima se on i njegova dela primaju. U Hrvatskoj je politička situacija bila krajnje nestabilna, vodio se intelektualni rat između opcija sa drastično različitim političkim programima. U takvom okruženju, svaka njegova reč je ispraćena sa velikom pažnjom, te su narodnjaci i katolički sveštenici kritikovali, dok su tzv. "talija-

naši" koristili njegove govore u svoje propagandne svrhe. Ipak, jedan deo stručnjaka na čelu sa Franom Bulićem prepoznavao je vrednost Momzenovih dela, odbacujući njegove političke stavove kao nebitne za saradnju. S druge strane, Srbija je tokom druge polovine 19. veka u nešto mirnijoj političkoj situaciji i kada se osnivaju važne institucije poput Srpskog učenog društva i Srpskog arheološkog društva. Ipak, bez obzira na ambivalentan odnos prema njemu, Momzenova saradnja je daleko intenzivnija sa hrvatskim istraživačima, nego što je kasnije bila sa srpskim.

Momzenova uloga u konstrukciji koncepta romanizacije je nesumnjiva. U svojim radovima, najpre u *Istoriji Rima*, Momzen uvodi njegove osnovne instrumente poput defanzivnog imperijalizma, civilizatorske misije Rima, korisnosti rimskog mira po stanovništvo provincije. Istovremeno, insistira na proučavanju klasične filologije, numizmatike i epigrafike u svrhu razumevanja rimskog društva. Istraživači rimske prošlosti Balkana svesrdno su prihvatili ponuđene instrumente i radili na popunjavanju praznina, publikujući i analizirajući veliki broj spomenika, veličajući pritom Momzenovu preciznost i metodičnost prilikom izrade *CIL*-a.

Istraživači sa Balkana koji su se bavili rimskom prošlošću u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka imali su krajnje ambivalentan stav prema Momzenu, njegovoj ličnosti i radu. Po pitanju struke "priznali bi mu rado neizmjerne zasluge" za sve što je učinio na unapređenju poznavanja i istraživanja rimske prošlosti, dok su mu po pitanju njegovih političkih stavova zamerali "potpuno neopravdanu pristrasnost i mržnju prema Slovenima". Nepomirljivost stavova prema Momzenu kao istoričaru i Momzenu kao političaru, možda može da objasni insistiranje na Momzenovom *CIL*-u, pre nego drugim njegovim važnim radovima poput *Istorije Rima*. Naime, korpus *CIL* nije obojen političkim stavovima (bar ne tako očigledno kao druga Momzenova dela), i predstavlja bazu podataka sa osnovnim podacima važnim za razumevanje spomenika. *CIL* je po Momzenovim rečima trebalo da predstavlja:

"Svrha *CIL*-a je da ujedini čitav korpus latinskih natpisa u jednu kolekciju, da ih predstavi u pogodnom redosledu, da ih nakon izuzimanja lažnih spomenika reprodukuje sa kritičkom tačnošću teksta koji je udaljen od najmlađih dostupnih izvora što je više moguće i da se njihova upotreba omogući preciznim indeksiranjem. Komentar je poželjan, ali ne i neophodan" (cit. po Wickert 1947, 187).

Tako zamišljen *CIL*, sa "poželjnim, ali ne i neophodnim" komentarima smešten je u sterilni akademski kontekst koji je pružao izbegavanje bilo kakvih političkih implikacija. Rasprave o epigrafskim spomenicima su vođene isključivo među pripadnicima akademske zajednice, gde se više vodilo računa o tačnosti teksta i njegove eventualne rekonstrukcije. Rimskom epigrafikom mogli su se baviti istraživači iz različitih akademskih zajednica, a njihov rad

na latinskim tekstovima nije morao nužno imati očiglednog uticaja na njihovu dnevno političku situaciju. S druge strane, *Istorija Rima* čiji je sadržaj poređen sa ujedinjenjem moderne Nemačke, mogla je biti čitana kao delo nastalo inspirisano nemačkim imperijalizmom. Transfer ideja začetih u knjizi i njihovo tumačenje u lokalnim kontekstima, nosilo je sa sobom mogući rizik političkih neprijatnosti za istraživače i njihov rad, te je *Istorija Rima* čitana kao izuzetno književno delo, a ne kao osnova za utemeljenje metodoloških polazišta.

Situacija u kojoj je recepcija važnih radova snažno obojena političkim stavovima prema njihovom autoru, dovela je do toga da koncept koji stoji iza većine interpretacija rimske prošlosti ostane nedefinisan u klasičnoj arheologiji Balkana. Odsustvo jasno izraženih metodoloških i teorijskih načela postao je običaj koji će obeležiti duži period istorije arheologije, koji danas nazivamo kulturno-istorijskim. Nedostatak jasno definisanih načela uticaće na urušavanje i odbacivanje romanizacije u brojnim akademskim zajednicama. Nakon decenija istraživanja rimske prošlosti, postalo je jasno da osnovne postavke tumačenja kontakta i promena tokom rimskih osvajanja nisu zadovoljavajuće i ne daju odgovore na važna pitanja poput karaktera promena, njenih nosilaca ili specifičnosti tih promena u različitim hronološkim, geografskim ili političkim kontekstima. Ideja romanizacije dugo je počivala pre svega na akademskom autoritetu njenih utemeljitelja. Jednom kada je započeto preispitivanje koncepta, pokazali su se njegovi metodološki i teorijski nedostaci, i započeta je potraga za sveobuhvatnijim objašnjenjima koja će rezultirati potpunom promenom načina sagledavanja kulturnih promena.

Literatura

- Baumgart, Winfried. 1987. "German Imperialism in Historical Perspective". In *Germans in the Tropics: Essays in German Colonial History*, eds. Arthur J. Knoll and Lewis H. Gann, 151-164. New York: Greenwood Press.
- Borovčak, Martina i Šimetin Šegvić, Filip. 2007. "Iskreno neznanje manje je kobno od krivoga znanja". 190 godina od rođenja Theodora Mommsena. *Pro tempore* 4: 126-129.
- Demandt, Alexander and Barbara Demandt. 1999. *A History of Rome under the Emperors. Theodor Mommsen*. London: Routledge.
- Duplančić, Arsen. 2007. Uz 100. svezak Vjesnika za arheologiju i povijest dalmatinsku. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 100: 5-11.
- Duplančić, Arsen. 2008. Pokretanje časopisa *Bulletino di archeologie e storia Dalmata* i Theodor Mommsen. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 101: 7-27.
- Džino, Danijel. 2011. *Bellum Pannonicum: The Roman Armies and Indigenous Communities in Southern Pannonia 16-9 BC. Actes du Symposium International. Le Livre. Le Roumanie. L'Europe*, ed. Marian Nencescu. 461-479. Bucarest: Biblioteca Bucureștilor.

- Džino, Danijel i Alka Kunić Domić. 2012. "Pannonians: Identity-perception from the Late Iron Age to Later Antiquity". In *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, ed. Branka Miggotti, 93-115. BAR International Series 2393. Oxford: Archeopress.
- Freeman, Pamela W. M. 1997. "Mommsen to Haverfield: the origins of studies of Romanization in late 19th-c. Britain". In *Dialogues in Roman Imperialism. Power, discourse, and discrepant experience in the Roman Empire*, ed. David Mattingly, 27-50. Portsmouth, R.I.: Journal of Roman Archaeology. Supplementary series 23.
- Haverfield, Francis. 1904. Theodor Mommsen. *The English historical review* 19: 80-89.
- Haverfield, Francis. 1905. The Romanization of Roman Britain. *Proceedings of the British Academy Vol. II*. London: British Academy.
- Hingley, Richard. 2005. *Globalizing Roman culture. Unity, diversity and Empire*. London: Routledge.
- Hoffiller, Viktor. 1904. Theodor Mommsen. *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva* N.S. VII: 128.
- Jeličić Radonić, Jasna i Darko Pereža. 2010. Topografija antičke Salone (II). *Tusculum* 3: 167-203.
- Koponen, Juhani. 1993. The Partition of Africa: A Scramble for a Mirage? *Nordic Journal of African Studies* 2(1): 117-135.
- Mattingly, David J. 2011. *Imperialism, Power and Identity. Experiencing the Roman Empire*. Princeton: Princeton University Press.
- Mihajlović, Vladimir D. 2011. Gordijev interpretativni čvor: rimski pisani izvori, ideja socio-kulturne evolucije i koncept romanizacije. *Etnoantropološki problemi* 6/3: 679-698.
- Mihajlović, Vladimir D. 2012. Koncept romanizacije u arheologiji: uspon i pad paradigme. *Etnoantropološki problemi* 7/3: 709-729.
- Mommsen, Theodor. 1968. *The provinces of the Roman Empire. Selection from the History of Rome. Vol. 5, Book 8*. Chicago: The Chicago University Press.
- Rendić-Miočević, Duje. 1956. Illyrica. Zum Problem der illyrischen onomastischen Formel in römischer Zeit. *Archaeologia Iugoslavica* II: 39-52.
- Rendić-Miočević, Duje. 1967. Problemi romanizacije Ilira sa osobitim obzirom na kultove i onomastiku. Simpozijum o Ilirima u antičko doba. *Posebna izdanja ANUBiH* V: 139-156.
- Rendić-Miočević, Duje. 1971. Ilirske onomastičke studije (III). *Onomastikon Reditinum. Živa Antika* XXI/1: 159-174.
- Rendić-Miočević, Duje. 1981. Iliri između barbarskog i helenskog svijeta. *Rad JAZU* XX: 1-19.
- Von Domaszewski, Alfred. 1890. Studien zur Geschichte der Donauprovinze I. *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen* XIII: 29-41.
- Webster, Jane. 2001. Creolizing the Roman provinces. *American Journal of Archaeology* 105: 209-225.
- Zaninović, Marin. 1994. Stoljeće nastave arheologije u Hrvatskoj. *Opuscula Archaeologica* 17: 15-25.

*

- Анон. 1903а. Некролог. *Летопис Матице Српске* 222: 108-109.
- Анон. 1903б. Некролог. *Српски Књижевни Гласник* 10: 479-480.
- Величковић, Миливој. 1975. Народни музеј у време управе Михаила Валтровића (1881-1905). *Зборник Народног музеја* VIII: 611-645.
- Љубомировић, Ирена. 2011. Допринос Николе Вулића античкој епиграфици у Србији. *Зборник Матице Српске за класичне студије* 13: 231-245.
- Љубомировић, Ирена. 2011. Допринос Николе Вулића античкој епиграфици у Србији. *Зборник Матице Српске за класичне студије* 13: 231-245.
- Љубомировић, Ирена. 2013. Рад академика Николе Вулића на популарисању историје. У *Антика и савремени свет. Научници, истраживачи и тумачи*. ур. Ђорђе Ђурић, 227-233. Београд: Друштво за античке студије Србије.
- Мијатовић, Чедомил. 1904. Теодор Момзен. *Годишњак Српске краљевске академије* 17: 343-352.
- Милинковић, Михаило. 1984. Михаило Валтровић, први уредник Старицара. *Старицар* н. с. XXXV: 13-22.
- Милосављевић, Моника. 2013. Белешке са маргине – значај Михаила Валтровића за проучавање средњовековних старина у Србији. *Иницијал* 1: 205-228.
- Никић, Љубомир и др. (ур.) 2007. *Грађа за биографски речник чланова Друштва српске словесности, Српског ученог друштва и Српске краљевске академије 1841-1947*. Београд: САНУ.
- Срејовић, Драгослав. 2001. Милоје М. Васић, творац српске археолошке науке. У *Искусства прошлости*, ур. Видојко Јовић, 213-218. Београд: Ars Libri.
- Ферјанчић, Снежана. 2013. "Саха loquuntur: латинска епиграфика у Србији XX века". У *Антика и савремени свет. Научници, истраживачи и тумачи*. ур. Ђорђе Ђурић, 386-395. Београд: Друштво за античке студије Србије.
- Фон Премерштајн, Антон и Никола Вулић. 1900. Антички споменици у Србији. *Споменик XXXVIII*: 14-51.

Marko Janković

Department of Archaeology
Faculty of Philosophy, Belgrade

The Concept of Romanization and its Role in the Constitution of the Classical Archaeologies of the Western Balkans

The traditional concept of Romanization has heavily influenced the methodology of research of the Roman monuments in Europe. The basic principles of the concept have been laid out by Theodor Mommsen, the German historian and an expert in epigraphy, who was the first to define the relationships between the Roman "civilization" and the local populations in his book *The*

History of Rome. Mommsen presents a process in which two different political, economic and technological communities meet, and the inferior one is inevitably assimilated. Through the adoption of language, script, customs and material culture, the local communities become more Roman, i.e. they are *romanized*.

This paradigm framework has fundamentally changed the way in which the researchers approach the Roman past. This was the first time that the material culture was explained inside archaeology as the discipline associated to history. The introduction of the concept of Romanization enabled the scholars to analyze the material culture in the context of everyday activities, regardless of their artistic value. Although this concept is a largely simplified view of the past, it has marked the Roman archaeology throughout the 20th century.

At the moment when Mommsen's ideas are accepted and elaborated in Western Europe, the discipline of archaeology is formed in the Balkans, the first researchers are trained and the first modern archaeological researches are launched. The paper analyses the influence of his ideas upon the formation of Classical archaeology in Croatia and Serbia, two significantly different political contexts.

Keywords: Classical archaeology, Romanization, Theodor Mommsen, Croatia, Serbia, history of the discipline

Le concept de romanisation de Theodor Mommsen et son rôle
dans la constitution des archéologies romaines des
Balkans occidentaux

Le concept traditionnel de romanisation a fortement influencé la formation de la méthodologie d'étude des monuments romains en Europe. C'est à l'historien et l'épigraphiste allemand Theodor Mommsen que revient le mérite d'avoir formé les principes fondamentaux du concept; cet historien dans son livre *Histoire de Rome* définit pour la première fois les rapports entre la "civilisation" romaine et les communautés locales. Mommsen suppose un processus dans lequel lors des collisions différentes entre des communautés politiquement, économiquement et technologiquement asymétriques, l'on arrive inévitablement à l'assimilation du groupe inférieur à tous les points de vue, et ce sont généralement les communautés locales. À travers l'adoption de la langue, l'écriture, les coutumes et la culture matérielle, les communautés locales deviennent plus romaines, autrement dit, elles se romanisent.

Un tel postulat du paradigme a radicalement changé la manière de traiter le passé romain. Pour la première fois, la culture matérielle était expliquée à l'intérieur de l'archéologie en tant que discipline liée à l'histoire. Grâce à l'in-

troduction du concept de romanisation, les chercheurs ont pu étudier la culture matérielle dans le contexte des événements et des processus sociaux quotidiens, sans prendre en compte leur "valeur artistique". En dépit de l'aspect simplificateur et sensé d'une telle réflexion sur le passé, ce concept a marqué les recherches dans le domaine de l'archéologie romaine à travers tout le XXe siècle.

Au temps où les idées de Mommsen sont adoptées et élaborées dans l'Europe occidentale, dans les Balkans se forment des disciplines archéologiques, s'instruisent les premiers archéologues qui entreprennent les premières recherches archéologiques modernes. Cet article examine les influences que ces idées ont pu avoir sur la formation de l'archéologie classique en Croatie et en Serbie, qui à ce moment-là se trouvaient dans des contextes politiques bien différents.

Mots clés: Archéologie classique, romanisation, Theodor Mommsen, Croatie, Serbie, histoire de la discipline

Primljeno / Received: 25. 06. 2013.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 17. 07. 2013.